

اشاره

قلعه‌های گوناگونی که در گوشه‌وکنار ایران وجود دارند، هر یک در دوره‌های مختلف تاریخ این سرزمین، نقش‌های منحصر به فردی در سیر وقایع داشته‌اند. از جمله باید به قلعه‌های مناطق جنوب و سواحل خلیج فارس و دریای عمان اشاره کرد که در ادوار مختلف، خصوصاً در برابر هجوم استعمارگران نقش حساس و مؤثری ایفا نموده‌اند. یکی از این قلعه‌ها، قلعه زائر خضرخان اهرمی معروف به قلعه کلات، در شهر اهرم - مرکز شهرستان تنگستان در استان بوشهر - است که در جنگ جهانی اول (۱۹۱۸م - ۱۹۱۴م) به‌عنوان نماد مقاومت ایرانیان علیه استعمار انگلستان نقش مؤثری ایفا کرد. در این نوشتار کوشیده‌ام به معرفی و شناخت قلعه کلات و بیان حوادث و رویدادهای تاریخی و سیاسی این قلعه، با تأکید بر مبارزات زائر خضرخان اهرمی (امیر اسلام) بپردازم.

کلیدواژه‌ها: زائر خضرخان، نهضت جنوب، قلعه زائر خضرخان

حیدر امیری

دبیر تاریخ، تنگستان (بوشهر)

قلعه زائر خضرخان اهرمی یادگار مبارزات نهضت جنوب

موقعیت قلعه

بر فراز تپه‌ای به ارتفاع متوسط ۵ متر در شمال غرب شهر اهرم قلعه‌ای واقع شده است که آن را کلات اهرم یا قلعه زائر خضرخان می‌نامند. در سال‌های اخیر که شهر به سمت شرق توسعه یافته است این قلعه در بیرون شهر قرار گرفته و سمت شمال و غرب آن را نخلستان‌ها پوشانده‌اند؛ از سمت جنوب و شرق نیز ساختمان‌های شهر اهرم آن را در بر گرفته است.^۱

تاریخچه ساخت این بنا به دوره حیات زائر خضرخان ملقب به امیر اسلام^۲ بر می‌گردد. با توجه به شهادت وی در سال ۱۳۰۱ ه. ش این بنا می‌بایست به قبل از آن و اواخر دوره قاجاریه برگردد. قلعه بر

فراز تپه‌ای ساخته شده است که از انباشت تخریب قلاع ماقبل خود ارتفاع یافته است. این قلعه در محل و منطقه به قلعه کلات شهرت دارد.^۳

نمای بیرونی قلعه بسیار زیبا به نظر می‌رسد و بارو و چهار برج آن با توجه به موقعیت مرتفع آن چشمگیر و دلپذیر می‌نماید. ابعاد بنا ۶۸×۵۰ متر و مساحت کلی آن ۳۴۰۰ متر مربع است. در چهار گوشه آن چهار برج مدور به قطر هر یک ۵/۵ متر و ارتفاع ۶ متر ساخته شده است. برج و باروی قلعه که ضخامت جرزهای آن به ۸۰ سانتی‌متر می‌رسد، همگی با خشت و گل ساخته شده است. از فضای داخل برج‌ها نیز جهت انجام برخی امور معیشتی

استفاده می‌شده است. داخل قلعه به سه فضای مجزای شمالی، شرقی و غربی تقسیم می‌شود. البته این سه فضا با یکدیگر مرتبط می‌باشند. نخستین فضا که پس از گذر از ورودی و هشتی بنا به آن وارد می‌شویم، فضایی است خالی با ابعاد ۵۰×۲۰ متر که در جبهه شمالی قلعه واقع شده که گمان می‌رود اصطبل حیوانات قلعه بوده است. در جبهه جنوبی این حیاط وسیع ورودی دومین فضای قلعه شرقی قرار گرفته است که رو به غرب دارد. پس از گذر از این ورودی یک شاه‌نشین مربع شکل ساخته شده است. برای ورود به دومین فضا و نیز به شاه‌نشین ورودی آن، باید اختلاف سطح دو فضای اول و دوم را که به ۲ متر می‌رسد، با طی سطح شیب‌دار سنگفرشی که ما را به روی تراس می‌رساند طی کنیم. در سمت راست ورودی یاد شده یک بنای سه طبقه قرار گرفته است که ورود به حیاط دوم قلعه از طریق گذر از طبقه همکف این بنا میسر می‌شود. دومین حیاط قلعه دارای اتاق‌هایی در پیرامون و داخل آن است که همگی به سبک رایج معماری محلی، دارای در و پنجره‌های متعدد و ارتفاع بلند و پوشش چوب و چنندل است. اکنون بخش‌های عمده‌ای از این اتاق‌های نه چندان منظم و مناسب تخریب شده است. یک بخش جدیدالاحداث هم که تقریباً با رعایت معماری اولیه ساخته شده در میانه این بخش واقع است. اتاق‌هایی که در بخش غربی این فضا قرار گرفته‌اند سالم‌تر از دیگر اتاق‌ها و منظم‌تر از آنها می‌باشند. ورودی اغلب این اتاق‌ها به سومین فضای مجموعه باز می‌شود.

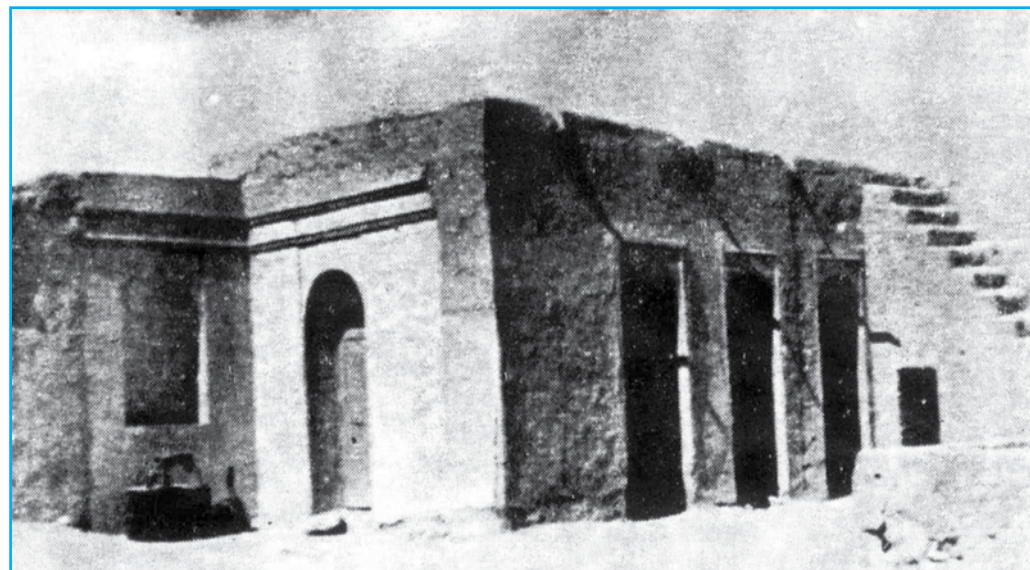
دومین و سومین فضای معماری قلعه در جهت شمال- جنوب امتداد دارد و مجاور و موازی هم می‌باشند. برای ورود به سومین بخش قلعه، که محل اسکان خان اهرم بوده است، می‌بایست از یک ورودی با درب چوبین گذشت. این ورودی

در قلعه احتیاجات اسرا به خوبی تأمین می‌شد و حتی

به آن‌ها اجازه گردش و حرکت هم می‌دادند. طوری

که زندانیان از بالای بام قلعه می‌توانستند نورافکن

کشتی‌های جنگی انگلیس را در بندر بوشهر ببینند

اتاق نگهداری اسرای انگلیسی در قلعه زائر خضرخان (قلعه کلات) در زمان آبادانی بنا

که فضاهای دوم و سوم را به هم پیوند می‌دهد، رو به غرب باز می‌شود. در مقابل ورودی یک آب انبار به ابعاد ۴x۸/۷ متر در مرکز حیاط ساخته شده است. سومین بخش که ویژه و اندرونی مجموعه بوده دارای دو ردیف اتاق است که در جبهه شرقی و غربی حیاط مرکزی ساخته شده‌اند. اتاق‌های جبهه شرقی حد فاصل فضاهای دوم و سوم هستند و اتاق‌های جبهه غربی به باروی غربی قلعه متصل می‌باشند. پنج اتاق در این جبهه ساخته شده است که کامل‌ترین آن‌ها اتاق زائر خضرخان است. در همین ردیف یک ساختمان سه طبقه دیگر نیز ساخته شده که در مقابل سه طبقه بخش دوم مجموعه قرار دارد و این مورد تنها تقارن و تناسب رعایت شده در داخل قلعه می‌باشد. بناهای داخل قلعه زائر خضرخان از حیث نقشه و ساخت ضعیف به نظر می‌رسند و تناسب و نظم چندانی در آن‌ها به چشم نمی‌خورد؛ در واقع به نظر می‌رسد که هر از چندگاه بر حسب ضرورت اتاق‌هایی به قلعه افزوده شده است. عمده دیوارها خشتی است که در شالوده برخی از آن‌ها سنگ به کار رفته است. ساخت و سازهای جدید داخل مجموعه آن را ناموزون‌تر نموده و از یکنواختی خارج کرده است. در پوشش سقف تمامی اتاق‌های قلعه از چوب چنندل استفاده شده است. در و پنجره‌های آن نیز تماماً از جنس ساج است. چنندل و ساج که مقاوم‌ترین چوب‌های به کار رفته در منطقه استان بوشهر می‌باشند عمدتاً از جنوب هند و آفریقا وارد می‌شده است. مقاومت آن‌ها در مقابل رطوبت و حشرات چوب‌خوار (موریانه و...) بسیار زیاد است. باید یادآور شویم که غالب اتاق‌های داخل قلعه زائر خضرخان بر روی کرسی‌هایی ایجاد شده است که حدود نیم‌متر از سطح زمین ارتفاع دارند و این به سبب رعایت اصل رطوبت‌گریزی در معماری منطقه

می‌باشد. بدین لحاظ ارتفاع اتاق‌ها از کف حیاط باز هم افزایش یافته و به ۴/۵ متر بالغ می‌شوند. درب‌های اصلی قلعه که مهم‌ترین آن‌ها سه باب می‌باشد شامل درب ورودی قلعه از جبهه غربی، درب ارتباط دهنده فضای اول و دوم و درب ارتباطی دوم و سوم می‌شود. این درها نیز از چوب ساج ساخته شده و دارای تزئینات قبه کوبی می‌باشند. سایر تزئینات چوبی در چارچوب درب‌ها تصویر شده‌اند. اهرمی‌ها و مردم استان بوشهر اهمیت قلعه زائر خضرخان را در شخصیت مبارزاتی خان که دوشادوش دیگر هم‌زمانش همچون رئیس علی دلواری، شیخ حسین خان چاکوتاهی (سالار اسلام) و محمدخان برازجانی (غضنفر السلطنه برازجانی) که تا سه سال پس از آن‌ها نیز مبارزه می‌کرد، می‌دانند. در مجموع، قلعه زائر خضرخان، با وجود نقش تاریخی و مبارزاتی مهمی که در مبارزات نهضت جنوب ایفا کرده است، از ارزش‌های عالی معماری بهره چندانی نبرده است.^۴ این قلعه در سال ۱۳۷۷ ه. ش در فهرست آثار ملی کشور به شماره ۲۰۹۸ به ثبت رسید و تحت حمایت سازمان میراث فرهنگی کشور قرار گرفت.^۵

سال‌شمار وقایع و حوادث تاریخی و سیاسی قلعه کلات اهرم

۱۳۲۴ ه. ق / ۱۲۸۵ ه. ش: به قدرت

رسیدن زائر خضرخان در اهرم

در این سال، به دنبال مبارزات مردم ایران، مظفرالدین شاه با استقرار مشروطیت موافقت نموده و خود ده روز بعد از امضای قانون اساسی از دنیا رفت و ولیعهد او محمدعلی شاه به سلطنت رسید. از جمله حوادث مهم آن سال عبارت است از: ۱. به قدرت رسیدن زائر خضرخان در اهرم. ۲. آغاز حکمرانی غضنفر السلطنه در برازجان. ۳. انتصاب احمدخان در بیابگی به حکمرانی بنادر و جزایر خلیج فارس.^۶

۲۶ رمضان ۱۳۳۳ ه. ق / ۱۲۹۴ ه. ش: اشغال بندر بوشهر

با شروع جنگ اول جهانی، به علت نفوذ بیش از حد آلمان‌ها در جنوب ایران، به خصوص با ورود مأمورین مخفی آلمانی چون واسموس، که با پیوستن عثمانی‌ها به متحدین و همکاری با آلمان همراه بود، وضعیت برای انگلستان بسیار خطرناک شد؛ به‌ویژه که منابع نفتی خوزستان که در دست انگلستان بود در مرزهای همجوار با عثمانی (عثمانی هنوز تجزیه نشده بود) قرار داشت.

با به خطر افتادن منافع سیاسی و اقتصادی انگلستان در بوشهر و فارس و همچنین گرایش دولت ایران به آلمان، نیروهای انگلیسی، بوشهر را در ۲۶ رمضان ۱۳۳۳ ه. ق / ۱۲۹۴ ه. ش با چهار ناو به نام‌های جونو، یراموس، لاورنس، دالھوسی اشغال کردند.^۷

۱۳۳۳ ه. ق / ۱۲۹۴ ه. ش: قلعه زائر خضرخان محل مذاکرات خوانین و واسموس

در این زمان واسموس، کنسول سابق آلمان در بوشهر، که برای بار سوم به ایران آمده بود، پس از ورود به اهرم، ابتدا با زائر خضرخان در قلعه مذاکره کرد. آن‌ها سپس پیکری نزد شیخ حسین خان چاکوتاهی فرستادند و از او به همکاری دعوت کردند زیرا شیخ حسین خان به همکاری رغبت نشان داده بود. شیخ حسین پذیرفت و در قلعه زائر خضرخان مذاکرات میان واسموس، زائر خضرخان اهرمی، شیخ حسین خان چاکوتاهی و رئیس علی دلواری، که بدون دعوت و به محض شنیدن خبر ورود واسموس به اهرم آمده بود، شروع شد. مذاکرات سه روز به درازا کشید و آن‌ها تادیری از شب در کنار هم به بحث می‌پرداختند. در روز اول در مورد اقدام غیر قانونی بریتانیا در حمله به بوشهر و بی‌عدالتی‌های صورت گرفته و تأمین

امنیت مردم بحث شد. در روز دوم این موضوع مطرح شد که ما چگونه می‌توانیم انتقام تجاوز به ایران و دخالت در امور خود را از بیگانگان بگیریم. واسموس اظهار داشت که حمله شما به بوشهر (اشغال شده) کاری است لازم و امیدبخش و گفت اگر چه انگلیسی‌ها قوی‌ترند ولی شما تنگستانی‌ها در عوض شجاع‌ترید. واسموس به خوانین قول همکاری داد. در مذاکرات روز سوم جزئیات اقدام بزرگ طرح‌ریزی شده مورد گفت‌وگو واقع و قرار شد رؤسای تنگستان مرکز خود را برای حمله به بوشهر روستای گورک^۸، واقع در ساحل دریا، قرار دهند. سرانجام در یازدهم و دوازدهم ژوئیه ۱۹۱۵م، ۶۰۰ سرباز به فرماندهی زائر خضرخان، و شیخ حسین‌خان چاکوتاهی و رئیس علی دلواری به بوشهر حمله کردند و تلفاتی بر نیروهای انگلیسی وارد کردند.^۹

۱۳۳۳ ه.ق/ ۱۲۹۴ ه.ش: اتفاق خوانین سه‌گانه

پس از شهادت رئیس علی دلواری آیت‌الله سید عبدالحسین لاری که فرمان جهاد علیه انگلیسی‌ها را صادر کرده بود، به سبب دلآوری‌های زائر خضرخان وی را ملقب به امیر اسلام و شیخ حسین‌خان چاکوتاهی را به لقب «سردار اسلام» مفتخر ساخت.^{۱۰}

محرم ۱۳۳۴ ه.ق/ ۱۲۹۵ ه.ش: اسارت کنسول انگلستان در شیراز و انتخاب قلعه زائر خضرخان برای محل زندگی آن‌ها

سران حزب دموکرات فارس^{۱۱} و ملیون و وطن‌پرستان و افسران ژاندارمری و علمای مبارزی که عضو حزب دموکرات فارس بودند کمیته‌ای به نام کمیته حافظین استقلال تأسیس کردند.^{۱۲} به دنبال آن، در روز دوم محرم ۱۳۳۴ ه.ق برابر با ۱۷ نوامبر ۱۹۱۵ م مبارزان نهضت، کنسولگری بریتانیا

در شیراز را محاصره کردند و اکنون (کنسول بریتانیا در شیراز)، موسیو فرگوسن مدیر شعبه بانک شاهنشاهی شیراز و همسر و دو دخترش، اسمیت رئیس خط تلگراف هند-اروپا و همسر او، یکی از کارمندان اداره تلگراف، یک بازرگان انگلیسی به نام لیوینگستون، پیتر و همسر او و یک منشی سنگالی را به اسارت درآوردند و آن‌ها را به سوی اهرم روانه کردند.^{۱۳} یک هفته بعد، یعنی در روز ۹ محرم اسیران انگلیسی وارد کاروان‌سرای برازجان^{۱۴} شدند که از یک سال قبل به محل تجمع احرار و آزادگان فارس و افراد ژاندارمری ملی تبدیل شده بود غضنفرالسلطنه حاکم برازجان فوراً دستور داد زنان اسیر را در طبقه فوقانی ضلع غربی کاروان‌سرا منزل دهند و برای مردان هم جایگاهی دیگر در کاروان‌سرا معین کردند. در همان روز، در طبقه تحتانی کاروان‌سرای برازجان، جلسه سران مجاهدان تشکیل شد که ویلهلم واسموس هم در آن شرکت کرد. غضنفرالسلطنه تصمیم داشت اسرا را به سه دلیل در برازجان نگهداری کند.

۱. هیچ کدام از قلاع موجود در تنگستان و چاکوتاه^{۱۵} به استحکامی کاروان‌سرای برازجان نیست.
۲. مجاهدان برازجانی و شیرازی رأساً از اسرا نگهداری خواهند کرد و حفاظت آن‌ها در درجه نخست حق مجاهدان شیرازی است.

۳. چون بانک ایران و انگلیس پول‌های غضنفرالسلطنه را بلوکه کرده و موسیو فرگوسن رئیس بانک هم جزو آنان است، در ازای آزادی اسرای انگلیسی می‌توان پول‌های بلوکه شده را آزاد کرد.^{۱۶} همچنان احمدخان اخگر، فرمانده ژاندارمری برازجان، قلعه اهرم و محل اقامت زائر خضرخان را از دو جهت مناسب‌تر دانست، یکی نزدیک بودن قلعه به کوه بود و دیگر اینکه چون اهرم از راه

شاهی^{۱۷} دور است و طوری قرار گرفته که هر تحرکی که از اطراف بوشهر و چغادک^{۱۸} سر بزند از برج‌های قلعه اهرم مشهود است، در صورتی که انگلیس‌ها بخواهند برای آزادی اسرا نیرو بفرستند می‌توان فوراً اسرا را به کوه‌های اطراف منتقل نمود.^{۱۹} این نظر احمدخان اخگر پذیرفته شد و لذا در بعد از ظهر روز ۱۱ محرم/ ۲۰ نوامبر کاروان اسیران انگلیسی را از برازجان به قصد قلعه اهرم حرکت دادند. واسموس و احمد اخگر هم همراه اسیران بودند. ناگفته نماند که مجاهدان قبل از انتقال اسیران انگلیسی آن‌ها را دو دسته زنان و مردان تقسیم کردند. مردان را جهت بازداشت به قلعه اهرم و زنان را به سوی چاکوتاه، محل اقامت شیخ حسین‌خان چاکوتاهی، حرکت دادند. آن‌ها زنان را به عنوان اقدامی انسان دوستانه همراه با نامه موسیو اکنونور به بوشهر فرستادند تا به وطن خود برگردند.^{۲۰} در قلعه احتیاجات اسرا به خوبی تأمین می‌شد و حتی به آن‌ها اجازه گردش و حرکت هم می‌دادند. طوری که زندانیان از بالای بام قلعه می‌توانستند نورا فکن کشتی‌های جنگی انگلیس را در بندر بوشهر ببینند. اهرم فقط حدود چهار کیلومتر تا بوشهر فاصله دارد^{۲۱} و از این رو اکنونور با تلخ کامی یادآور می‌شود که امپراتوری قدرتمند انگلیس در وضعی نبود که بتواند اسیران یک خان کوچک را آزاد کند.^{۲۲} اسیران تقریباً یک سال در قلعه اهرم بودند.

دهم شوال ۱۳۳۴ ه. ق/ ۱۲۹۵ ه. ش: آزادی اسرای انگلیسی از قلعه کلات

سرانجام چند دلیل باعث شد که زائر خضرخان و شیخ حسین‌خان چاکوتاهی راضی به مذاکره با انگلیسی‌ها در مورد تبادل اسرا شوند، این دلایل عبارت بود از:
۱. پیشنهاد صلح از طرف نیروهای انگلیسی در بوشهر. (ظاهراً انگلیس‌ها در نظر داشتند بعداً در فرصت مناسب و با امکانات و

تجهیزات بیشتر به جنگ با مجاهدین پردازند که این را عملاً در نبرد سر بست چغادک نشان دادند و قرارداد صلح را نقض کردند)

۲. چون در سال قبل (۱۳۳۳ هـ. ق/۱۹۱۵م) ژاندارمری فارس به رهبری یاور علی قلی خان پسیان، که در فارس مستقر و سخت به آرمان‌های مجاهدین پای بند بود، با دسیسه انگلیسی‌ها سقوط کرد و یاور قاسم‌خان فتح‌الملک و حبیب‌الله‌خان قوام‌الملک شیرازی قدرت را در شیراز به دست گرفتند و صولت‌الدوله هم در نابودی ژاندارمری با قوام‌الملک متحد شد، در واقع پشت نیروهای مبارز جنوب خالی شد. در نتیجه این اعمال بود که زائر خضرخان و شیخ حسین خان ناچار و راضی به مذاکره در مورد تبادل اسرا با کنسولگری انگلیس در بوشهر شدند^{۲۳}. البته از نظر واسموس (که در خاطراتش ثبت شده) که در منطقه حضور داشت و در نزد زائر خضرخان به سر می‌برد علت تمایل خوانین به مذاکره با انگلیسی‌ها عوامل دیگری بود، از جمله:

۱. خشک‌سالی‌های سال ۱۳۳۴/۱۹۱۶م. که باعث شد غلات خشک شوند.
۲. تنگدستی اهالی و گرسنگی آن‌ها.
۳. نرسیدن کمک از طرف واسموس و دولت آلمان به خوانین برای مقابله با انگلستان.

۴. ترس زائر خضرخان از تلف شدن دیگر اسرای انگلیسی در قلعه اهرم بر اثر گرمای هوا. چنان‌که قبلاً پتی‌گرو انگلیسی و همچنین دوست و همکار آلمانی واسموس به نام دتمر^{۲۴} که در نزد واسموس در اهرم بود در اثر گرما مردند (سال ۱۹۱۷م) و در همان‌جا در بیرون قلعه کلات به خاک سپرده شدند^{۲۵}.

زائر خضرخان و شیخ حسین خان شرایط مبادله اسرا را کتبا به کنسولگری انگلستان در بوشهر فرستادند که بعد از چند روز طرفین در مورد شرایط اصلی قرارداد

به توافق رسیدند. شرط‌های اصلی خوانین مجاهدین به قرار زیر بود:

۱. در مقابل آزادی آقای اکونور کنسول انگلیس و سایر اعضای کنسولگری انگلیس در شیراز اسیران تنگستانی و دشتی^{۲۶} آزاد شوند.

۲. آزادی حاجی علی تنگستانی حاکم بوشهر و اتباعش.

۳. پول‌های شیخ حسین خان که در بانک بلوکه شده بود به وی برگردد و کالاهای تجارتنی زائر خضرخان نیز که در بحرین توقیف شده بود آزاد شود.

۴. آزادی آلمانی‌هایی که در بنادر خلیج فارس گرفتار شده‌اند. یعنی کنسول و تاجر آلمانی با خانمش در بوشهر و پزشک آلمانی در بندر ریگ^{۲۷} و سه نفر از تاجر آلمانی که در بنادر دیگر گرفتار شده بودند^{۲۸}.

۵. راه مسیله برازجان که از روستای احمدی^{۲۹}، محل اقامت پسر بزرگ شیخ حسین خان چاکوتاهی، می‌گذشت و در پی اشغال بوشهر به وسیله انگلیس، مسدود شده بود بازگشایی شود.

۶. پس دادن ده هزار تومان پول آقای شیخ حسین خان سالار اسلام که انگلیسی‌ها در بوشهر گرفته بودند^{۳۰}.

در برابر تعهدات انگلیسی‌ها زائر خضرخان و شیخ حسین خان، یعنی سالار اسلام و امیر اسلام، نیز شرایط زیر را متقبل شدند:

۱. آزاد کردن اسرای انگلیسی که هشت نفرند، دو نفرشان را به سبب ناخوشی نظر به مقتضای عالم انسانیت مرخص کرده‌اند.

۲. مسئولیت راه شاهی را در حدودشان به عهده بگیرند و اگر مال التجاره‌ای گم شد غرامت آن را بدهند.

۳. حفظ خط تلگراف پس از انجام تعمیرات^{۳۱}.

هنگامی که نمایندگی انگلیس اعلام کرد که شرایط را پذیرفته است، در تاریخ ۱۰ شوال ۱۳۳۴ هـ. ق/۱۰ اوت ۱۹۱۶م.

واسموس، کنسول سابق آلمان در

بوشهر، که برای بار سوم به ایران

آمده بود، پس از ورود به اهرم،

ابتدا با زائر خضرخان در قلعه

مذاکره کرد

واسموس در لباس تنگستانی‌ها

اسیران ایران را از قلعه اهرم بیرون آوردند و در روستای گورک آن‌ها را مبادله کردند.^{۳۲}

۱۹ ذی الحجه ۱۳۳۶ هـ. ق/ شهریور ۱۲۹۷: جنگ سرپست چغادک

پلیس جنوب ایران در سال ۱۳۳۵ هـ. ق/ ۲۱ مارس ۱۹۱۷م. از طرف دولت ایران در کابینه وثوق الدوله به رسمیت شناخته شد. در ابتدا قرار بود تعداد نفرات پلیس جنوب یازده هزار نفر باشد، ولی این تعداد به بیش از هشت هزار نفر رسید.^{۳۳} زمینه‌های تشکیل پلیس جنوب تقریباً در اواخر سال ۱۳۳۳ هـ. ق/ ۱۹۱۵م به وجود آمد و عبارت بود از:

۱. عقب‌نشینی و شکست انگلیسی‌ها در جبهه بین‌النهرین؛
۲. اغتشاشات و ناآرامی‌های فزاینده در ایران؛

۳. نبودن هیچ‌گونه نیروی نظامی یا سیاسی کارآمد و مهمی که بتواند تکیه‌گاه مطمئنی برای بریتانیا باشد.

۴. حضور گسترده روسیه قدرتمند در ایران که موجب کاهش حیثیت و نفوذ

پس از شهادت رئیس‌علی دلواری

آیت‌الله سید عبدالحسین لاری که

فرمان جهاد علیه انگلیسی‌ها را صادر

کرده بود، به سبب دلاوری‌های زائر

خضر خان وی را ملقب به امیر اسلام و

شیخ حسین خان چاکوتاهی را به لقب

«سردار اسلام» مفتخر ساخت

انگلیس در ایران شد.

۵. وجود مأموران زبده و زیرک آلمانی که در رأس آن‌ها واسموس و نیدرمایر قرار داشتند و در ایران به فعالیت علیه انگلستان مشغول بودند.^{۳۴}

امنیت نواحی جنوب فارس را در تمامی سال‌های جنگ جهانی اول عشایر جنوب حفظ کرده بودند، به طوری که در سال ۱۳۳۴ هـ. ق/ ۱۹۱۷م در جریان تأسیس پلیس جنوب، باز هم نیروهای انگلیسی برای رسیدن به شیراز از مسیر بندرعباس استفاده کردند. زیرا مقاومت عشایر تنگستان به آن‌ها امکان عبور از جاده بوشهر- شیراز و نیز استخدام نیروهای محلی برای پلیس جنوب را در این نواحی نمی‌داد.

در چنین شرایطی در رمضان - شوال ۱۳۳۶ هـ. ق/ ژوئن و ژوئیه ۱۹۱۸م. انگلیسی‌ها تدارکات و نیروهای فراوانی را در بوشهر متمرکز کردند. آن‌ها برای انتقال سریع نیروها از بوشهر تا شیراز تأسیس خطوط آهن را نیز مورد توجه قرار دادند. مهم‌ترین برنامه‌های عملیات آن‌ها به قرار زیر بود:

الف. پاکسازی خط ساحلی و تسطیح طرق و شوارع لازم در اطراف بوشهر و استقرار یک پایگاه در دالکی^{۳۵} و احداث یک خط آهن سبک از بوشهر تا دالکی.

ب. پیشروی به سوی فارس و کازرون به منظور حذف سران جنوب چون زائر خضرخان اهرمی، شیخ حسین خان چاکوتاهی و محمدخان برازجانی از صحنه مبارزات عشایر جنوب.^{۳۶} سران نهضت جنوب نیز در مقابل این اقدامات انگلستان تشکیل جلسه دادند و آن‌ها میرزا علی کازرونی را به‌عنوان پیک به نزد انگلیسی‌ها فرستادند و به آن‌ها هشدار دادند که دست از اقدامات خود بردارند. ولی کنسول انگلیس در بوشهر به این درخواست توجهی نکرد و با بی‌اعتنایی گفت: من شرایطی را نمی‌پذیرم و یک

جمعی از مبارزان نهضت جنوب

از راست: شیخ حسین خان چاکوتاهی و غضنفر السلطنه برازجانی

به وسیله جاسوسان خود مطلع شدند که شیخ حسین خان و زائر خضرخان به ترمیم قوا مشغول اند، بنابراین در روز اول ربیع الثانی ۱۳۳۸ هـ. ق/ ۱۹۱۹ م. کلنل میجرتریو قائم مقام کنسولگری دولت انگلیس در بوشهر، اعلامیه‌ای علیه این دو منتشر کرد که از مطالعه اعلامیه می‌توان به عمق خشم و نفرت اجانب نسبت به سران مجاهدین پی برد.^{۴۲} زائر خضرخان که از پانزده سالگی با شکست دادن نیروهای انگلیسی در نبرد ماهور کلاتک^{۴۳}، همچنین شکست دادن نیروهای متحد انگلیسی، حسن خان تنگستانی و احمدخان دریا بیگی، حاکم بوشهر - که از پشتیبانی هواپیماهای انگلیسی در حمله به خائیز برخوردار بودند - در سه مرحله توانست نیروهای انگلیسی را وادار به عقب‌نشینی نماید و قوای انگلیسی نتوانستند مقاومت او را در هم شکنند.

در این ماجرا، حسن خان تنگستانی که در اهرم در نبرد باغک با زائر خضرخان زخمی شده بود در بوشهر درگذشت. بدین ترتیب چون در یابگی دیگر نتوانست رقیب قدرتمندی را در مقابل زائر خضرخان در منطقه تنگستان دست و پا کند، زائر خضرخان دوباره به قلعه خود بازگشت.^{۴۴}

فریزر اهرم را تسخیر و عامل دست‌نشانده خود حسن خان تنگستانی^{۴۵} فرزند علی خان تنگستانی را به حکومت اهرم منصوب نمودند. جای اصابت گلوله توپ انگلیسی‌ها در این روز، به هنگام حمله به اهرم، بر برج جنوب غربی قلعه زائر خضرخان هنوز باقی است، لیکن زائر خضرخان که در کوه‌های خائیز^{۴۶} به سر می‌برد تسلیم اراده انگلیسی‌ها نشد و به حکمرانی خود بر منطقه تنگستان ادامه داد.^{۴۷}

وی با تعدادی از افراد جنگاور و رزمنده‌ای که به او وفادار بودند به کوه‌های اطراف اهرم نقل مکان کرد. در این ایام زائر خضرخان هرگز برای مدتی طولانی در یک نقطه اردو نمی‌زد بلکه هر چند روزی در یک منزل می‌ماند و ناگهان، بدون اطلاع قبلی، از آن محل کوچ می‌کرد. در نتیجه گروه‌های شناسایی که از سوی کنسولگری انگلیس و حسین خان تنگستانی برای جست‌وجوی او به کوه‌ها اعزام می‌شدند، بدون دست یافتن به هیچ‌گونه اطلاعی ناامید به اهرم برمی‌گشتند. البته زائر خضرخان در این دوران به وسیله پیک با مرحوم شیخ حسین خان و غضنفر السلطنه در ارتباط بود. در این حال، انگلیسی‌ها

ساعت قبل هم دستور حمله به تنگستان را به فرماندهان لشکر داده‌ام. بنابراین سران مجاهدین اقدام به جمع‌آوری نیرو، سازماندهی افراد و تهیه وسایل و امکانات نمودند و در روز ۱۴ ذیحجه ۱۳۳۶ هـ. ق/ ۲۱ سپتامبر ۱۹۱۸ م. وارد چغادک شدند^{۴۸} و بدین ترتیب درگیری میان مبارزان نهضت جنوب و انگلیسی‌ها شروع شد. نیروهای انگلیسی به فرماندهی کلنل جی. اس. کورلت مواضع مبارزان دشتستانی (به رهبری غضنفر السلطنه برازجانی) و چاکوتاهی (به رهبری شیخ حسین خان چاکوتاهی) و نیز مبارزان دشتی و تنگستان (به رهبری زائر خضرخان اهرمی) را زیر آتش گرفتند. بعد از ساعاتی مقاومت، به علت شکست جناح چپ مجاهدین به فرماندهی زائر خضرخان، چون امکان داشت قشون انگلیسی بقیه مبارزان را در محاصره گاز انبری قرار دهد غضنفر السلطنه و شیخ حسین خان چاکوتاهی راضی به عقب‌نشینی شدند و چغادک به تصرف نیروهای انگلیسی درآمد. این شکست باعث شد خوانین سه‌گانه دیگر نتوانند متحداً با انگلیس بجنگند، در نتیجه نیروهای انگلیسی هم به‌طور جداگانه آن‌ها را از بین بردند.^{۴۹} نبرد سربست چغادک آخرین نبرد گسترده مجاهدین تنگستان، دشتی و دشتستان با انگلیسی‌ها بود. پس از این واقعه سران مجاهدین قادر نبودند قدرت فائده خود را در حوزه‌های حکمرانی شان کماکان حفظ کنند. بنابراین جنگ‌های انفرادی را وجهه همت خود قرار دادند، تا به این وسیله بتوانند ضرباتی را به انگلستان وارد کنند.

۱۳ محرم ۱۳۳۷ هـ. ق/ ۱۵ اکتبر ۱۹۱۸ م: جنگ‌های انفرادی زائر خضرخان با نیروهای انگلیسی

در این روز لشکر انگلیس به فرماندهی ژنرال السمی و کلنل گرکسون و کاپیتان

۱۳۴۱ ه. ق. / ۱۹۲۲ م: شهادت زائر خضرخان و سامخان در قلعه کلات

زائر خضرخان اهرمی، ملقب به امیر اسلام، ضابط و کدخدای اهرم بود که از آغاز جنگ جهانی اول و تصرف بوشهر به وسیله قوای متجاوز انگلیس دلیرانه با آنها جنگیده بود. وی سرانجام به تحریک انگلیسی‌ها و دریابگی حاکم بوشهر به همراه پسر دومش سامخان که ۱۹ سال داشت در قلعه کلات به شهادت رسید.

در این روز، در جایی دیگر، فرزند ارشد زائر خضرخان محمدعلی خان از دست توطئه‌گران به طور معجزه‌آسا نجات یافت. ماجرا این بود که توطئه‌گران طراحی کرده بودند که تفنگچی محمدعلی خان، او را ترور کند. محمدعلی در روز قتل پدر عازم روستای شمشیری^{۴۵} بود. به تفنگچی خائن او گفته بودند که به محض شنیدن صدای شلیک از کلات اهرم اقدام به ترور محمدعلی خان کند، اما تفنگچی صدای شلیک را نشنید و ترور انجام نشد. محمدعلی چون به روستای شمشیری رسید و خبر قتل پدر و برادر، زائر خضرخان و سامخان، را شنید فوراً از بوشهر توپ و نیرو درخواست کرد و عوامل دشمن را از قلعه بیرون کرد. محمدعلی خان سپس به حکومت اهرم و تنگستان رسید. از سامخان یک پسر (که روز شهادت پدر ۴۰ روزه بود. وی که اکنون به نام حاج سردار فولادی در قید حیات است در قلعه کلات سکونت دارد) باقی ماند^{۴۶}.

حوادثی چون ترور زائر خضرخان و فرزندش سامخان در قلعه کلات به دست نیروهای مزدور اجنبی از حوادث تلخ اتفاق افتاده در قلعه کلات است. متأسفانه قلعه کلات نیز دچار ویرانی تدریجی شده است که جا دارد مسئولان استان بوشهر به خصوص مدیریت میراث فرهنگی استان نسبت به مرمت و بازسازی آن اقدام کنند. باشد که در جهت پاسداشت و

لشکر انگلیس به فرماندهی ژنرال السمی و کلنل گرکسون

و کاپیتان فریزر اهرم را تسخیر و عامل دست‌نشانده خود

حسن خان تنگستانی را به حکومت اهرم منصوب نمودند. جای

اصابت گلوله توپ انگلیسی‌ها در این روز، به هنگام حمله به

اهرم، بر برج جنوب غربی قلعه زائر خضرخان هنوز باقی است

قدردانی از شخصیت‌هایی همچون زائر خضرخان، که در دفاع از این آب و خاک، جانانه مقاومت کرده‌اند یادگارهای آن‌ها حفظ شود تا تاریخ و هویت ایرانی زنده و پایدار بماند و برای نسل‌های آینده آینه عبرت و قابل استفاده باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. گزارش قلعه زائر خضرخان اهرمی، معاونت پژوهشی میراث فرهنگی استان بوشهر، جزوه تالیفی، ص ۳
۲. امیر اسلام لقبی است که آیت‌الله سید عبدالحسین لاری، همزمان با شروع جنگ جهانی اول و مبارزات زائر خضرخان اهرمی و همزمانش به او داد.
۳. گزارش قلعه زائر خضرخان، ص ۳
۴. همان مأخذ صص ۶-۴
۵. روزنامه مشهوری، ۷ آبان ۱۳۷۷، سال ششم، شماره ۱۶۸۰، ص ۸
۶. مشایخی، عبدالکریم، سال‌شمار وقایع جنوب ایران، مجموعه مقالات کنگره هشتمین سال شهادت رئیس‌علی دلواری، جمعی از اعضای هیئت علمی کنگره، بوشهر، چاپخانه علوی، ۱۳۷۷، ص ۲۸۹
۷. احرار، احمد، طوفان در ایران، جلد اول، تهران، انتشارات نوین، ۱۳۵۲، ص ۵۲
۸. گورک بر وزن پولک از روستاهای توابع بخش ساحلی شهرستان تنگستان
۹. فن میکوش، داگوبرت، خاطرات واسموس، کیکاووس جهاندری، قم، همسایه، ۱۳۷۷، ص ۱۵۲-۱۴۶
۱۰. کباری، سیدعلی‌رضا، سیدعبدالحسین لاری پیشوای تنگستان، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۳، ص ۱۲۸
۱۱. برای آگاهی بیشتر از حزب دموکرات فارس رک. فراشبندی، علی‌مراد، تاریخچه حزب دموکرات فارس، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۵۹
۱۲. پیشین، ص ۳۱
۱۳. سایکس، کریستوفر، فعالیت‌های جاسوسی واسموس یا لارنس آلمانی در ایران، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران، انتشارات لوحه، چاپ دهم، ۱۳۶۳، ص ۱۱۱
۱۴. برازجان مرکز شهرستان دشتستان در استان بوشهر
۱۵. چاکوتاه: یکی از روستاهای شهرستان بوشهر
۱۶. مالکی، هیبت‌الله، عصر خوانین سه‌گانه، مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت هشتمین سال شهادت رئیس‌علی دلواری، بوشهر، چاپخانه علوی، ۱۳۷۳، صص ۱۱۰-۱۰۹
۱۷. راه شاهی: راهی که از بوشهر به برازجان و سپس به شیراز می‌رفت.
۱۸. چغادک یکی از روستاهای حومه بوشهر که امروزه شهر شده است.
۱۹. مالکی، پیشین، ص ۱۱۰

۲۰. سپهر، پیشین، ص ۲۳۵
۲۱. برای آگاهی بیشتر از رویدادها و اتفاقات اسارت اکونور در قلعه زائر خضرخان رک. اکونور، فردریک، از مشروطه تا جنگ جهانی اول یا خاطرات فردریک اکونور کنسول انگلیس در شیراز (۹ ماه اسارت در تنگستان)، ترجمه حسن زنگنه، تهران، شیرازه، ۱۳۷۶
۲۲. فن میکوش، پیشین، ص ۱۹۴
۲۳. فراشبندی، علی‌مراد، گوشه‌ای از تاریخ انقلاب مسلحانه مردم مبارز تنگستان، دشتی و دشتستان علیه استعمار، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۲، ص ۹۸
۲۴. دتمر، ژنرال آلمانی که در سال ۱۹۱۷م به همراه اورتل و یک سوئسی به نام بروگمان، که نمایندگی شرکت فرش ایران و آلمان را در کرمان به عهده داشت، در اهرم نزد واسموس آمدند. «دتمر» و «اورتل» که هر دو از اسارت روس‌ها در ترکستان گریخته بودند، پس از هجده ماه به کرمان رسیدند، سپس به همراه بروگمان به اسارت سرپرسی سایکس رئیس پلیس جنوب افتادند ولی در راه بندرعباس توسط نیروهای عشایر به رهبری صولت‌الدوله آزاد شدند و به نزد واسموس در اهرم فرستاده شدند. دتمر در اهرم بر اثر گرما مرد و در کنار قلعه به خاک سپرده شد، بروگمان به آلمان فرستاده شد و اورتل تا پایان نزد واسموس در اهرم ماند.
۲۵. فن میکوش، پیشین، ص ۲۴۶
۲۶. دشتی، یکی از شهرستان‌های استان بوشهر به مرکزیت خورموج
۲۷. بندر ریگ، یکی از بنادر استان بوشهر تابع شهرستان گناوه
۲۸. مالکی، پیشین، ص ۱۱۳
۲۹. احمدی یکی از روستاهای استان بوشهر بر سر راه بوشهر به برازجان
۳۰. بلادی بوشهری، سید عبدالله، لویج و سوانح، مقدمه و توضیح از سید قاسم یاحسینی، کنگره بزرگداشت هشتمین سالگرد شهادت رئیس‌علی دلواری، مرکز مطالعات بوشهرشناسی، ۱۳۷۳، ص ۷۷-۷۶
۳۱. همان، ص ۷۸، همچنین رک رکن زاده آدمیت، محمدحسین، فارس و جنگ بین‌الملل اول، جلد اول، تهران، انتشارات اقبال، چاپ پنجم، ۱۳۷۰، ص ۲۰۹
۳۲. فن میکوش، پیشین، ص ۲۴۸
۳۳. سایکس، سرپرسی، تاریخ ایران، ترجمه محمدتقی فخر داعی گیلانی، تهران، دنیای کتاب، چاپ چهارم، ۱۳۷۰، ص ۶۶۹
۳۴. نجمی، ناصر، واسموس در میان دلاوران تنگستان و قشقای، تهران، گوتنبرگ، ۱۳۷۵، ص ۵۰
۳۵. دالکی یکی از روستاهای استان بوشهر از توابع شهرستان دشتستان که امروزه تبدیل به شهر شده است.
۳۶. ماپرلی، جیمز، عملیات در ایران، ترجمه کاوه بیات، تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۹، ص ۴۴۴
۳۷. رکن‌زاده آدمیت، محمدحسین، فارس و جنگ بین‌الملل اول، ص ۲۱۶
۳۸. مالکی، هیبت‌الله، عصر خوانین سه‌گانه، ص ۱۲۵
۳۹. اطلاعات بیشتر در مورد خاندان تنگستانی رک. علیمراد فراشبندی، خاندان تنگستانی، تهران، انتشارات گهر، ۱۳۵۵
۴۰. خائیز، بر وزن پائیز، از مناطق کوهستانی و خوش آب‌وهوا و سرسبز منطقه تنگستان
۴۱. فراشبندی، علیمراد، گوشه‌ای از تاریخ انقلاب مسلحانه مردم مبارز تنگستان، دشتی و دشتستان علیه استعمار، ص ۱۲۲
۴۲. رکن زاده آدمیت، محمدحسین، همان، صص ۴۸۵-۴۸۶
۴۳. ماهور کلاتک، به رشته کوه‌های واقع در میان دهستان باغک و روستای بنه گز گفته می‌شود. این دو روستا از توابع شهرستان تنگستان هستند.
۴۴. مالکی، هیبت‌الله، عصر خوانین سه‌گانه، ص ۱۳۶
۴۵. روستای شمشیری از روستاهای دهستان باغک از توابع شهرستان تنگستان روستای شمشیری به‌عنوان زادگاه زائر خضرخان اهرمی است.
۴۶. مصاحبه با حاج سردار فولادی نوه زائر خضرخان

قلعه کلات